

I - TÜRKÇÜLÜK

Türkçülük, klasik ve gerçek anlamda milliyetçilik demektir. Amaç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda şuursuz bir hayat geçiren Türkleri” milletleştirmektir. Bu oluşun teorisini İstanbul Darülfünunu Türk Medeniyeti Tarihi Müderrisi, Ergani mebusu ve Merkezi Umumi üyesi Ziya Gökalp Bey ve ekibi üstlenmiştir. Türkleşmek, millet kişiliğine sahip olmaktır. Bunun için de “milli vicdan” ya da “şuur” gerekliydi. Kolektif bilincin, “ben, sen yokuz, biz varız” diyebilmesi için, milli bir tehlike gerekti. Balkan savaşlarında Ziya Bey bu sesin duyulduğunu söyler.

Durheim sosyolojisinin esintisi bu uygulama, İttihad ve Terakki’nin yeni bir zihniyet yaratmasına ve şartlamasına olanak vermiştir. Ve Türklerin siyasal felsefesini milli hakimiyet ilkesine doğru geliştirmiştir.

Ziya Gökalp ekibi, “Yeni hayat” doktriniyle, milliyetçiliğin, sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerini belirlemiştir. Dar ve klasik içerikli milliyetçilik tutarlı olarak izlenseydi, varacağı en büyük sonuç, çok uluslu bir imparatorluğu parçalayıcı olacaktır. Ve milli devlet formülü, boyutları daha küçük, fakat anlamı daha geçerli ve gerçekçi olarak ortaya çıkabilecekti. Ne var ki Türkçü ittihatçıların gözünde, imparatorluk bir tabu olmuştur. Amaç “toplum”dan çok “devlet”in korunması ve sürdürülmesiydi.¹

Türkçüler çöken bir imparatorluk karşısında, milli bir devletin kuruluşunu düşünmeyerek, yeni bir imparatorluk tezini işlemişlerdir. Bunun için de, milliyetçilik akımını, “uzak Türkçülüğe” ve Turancılığa dönüştürmüşlerdir. “Turan”, ne Türkiye, ne de Türkistan’dı. O; 36.000.000 milyon metrekarelik, tüm Türk şubelerini kapsayan, Kamçatka’dan Finlandiya’ya kadar uzanan “ebedi bir ülke” olacaktır. Rumeli’nin yitirilmesinden, Araplardan da umut kesilmesinden sonra, Türkçüler kismetlerini Kafkasya’dan Türkistan’a kadar uzanan alanda aramışlardır.

Türkçülüğün başlangıçlarını dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmalarla başlatmak olanaklıdır. Bu çalışmaların birçoğu Avrupa’da Türkoloji’nin doğuşu ve gelişimi ile ilgilidir. Abet Remusat, Silvestre de Sacy, Deguignes, Arthur Lumley Davids gibi isimler anılabilir. Leh dönmesi Mustafa Celalettin Paşa’nın, Leon Cahun’un eserleri, Arminius Vambery’nin eser ve temasları etkili olmuştur. Fuat ve Cevdet paşaların Kavaid-i Osmaniye (1851), Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmani, Hikmet-i Tarih, Süleyman Paşa’nın Tarih-i Alem, Türkçe Sarf, Şeyh Süleyman Efendi’nin Lügat-i Çağatay, Şemseddin Sami’nin Kamus-ı Türki gibi eserleri Türklük

bilincini yaymışlardır. Edebiyat alanında Şinasi’nin sade Türkçeyle yazılmış bir şiir denemesini, Ziya Paşa ve özellikle Ali Suavi’nin Türkçeyi savduklarını, nihayet

şiiirde Mehmet Emin ve Rıza Tevfik'in, nesirde Ahmet Hikmet'in sade Türkçe yazdıklarını görüyoruz.²

Türkçülüğün Türk ulusçuluğuna dönüşmesi İT (İttihat Terakki) ile oldu. Fakat gördüğümüz üzere, İT imparatorluğun tasfiyesini savunamayacağı için, bu konuda son derece ihtiyatlı davranmak zorunluluğunu duymuş ve bu amacını kendinden bile gizli tutmuştu. İT'nin zamanla Türklüğün siyasal örgütü olduğu bilincini geliştirdiği söylenebilir. Bu bilinçlenmedeki önemli gelişmelerden biri herhalde Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset kitapçığı olması gerekir. Akçura Kazanlı bir sanayicinin oğluydu. Ailesi Türkiye'ye göçmüştü. Kendisi harb okulunda öğrenciyken İT'ci etkinliklerden ötürü Trablusgarp'a sürüldü. Oradan Fransa'ya kaçarak Paris'te siyasal bilimler öğrenimi yaptı. Mezun olduktan sonra Rusya'ya döndü ve buradan adı geçen uzun makalesini Kahire'de Ali Kemal'in çıkartmakta olduğu Türk gazetesine gönderdi. Yazıda Osmanlı devleti için Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık siyasetleri gütmesinin yarar ve sakıncalarını soğukkanlı bir yaklaşımla inceledi. Böylece ilk kez bu üç almaşığın bulunduğu açık seçik Osmanlı aydın kamuoyunun dikkatine sunulmuş oluyordu. Burada şunu da ilave etmek gerekir ki, Türkçülüğün siyasal bir renk almasında Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Türklerinin önemli bir payı olmuştur. Bunu Rusya'nın daha gelişmiş iktisadi – toplumsal ortamına bağlayabiliriz.³

Türkçülerin ilk örgütlenme girişimi Hürriyetin ilanından sonra olmuştur. 7 Ocak 1909'da Türk Derneği kurulmuştur. Bu bir kültür derneğiydi aralarında Ermeniler, Avrupalı bazı doğubilimciler de vardı. 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu ki, amacı Türk öğrencilerine yurt sağlamaktı. Dernek, Türkçülüğün gelişmesinde önemli yer alan Türk Yurdu dergisini çıkartmıştır. Turablusgarp Savaşıyla, Osmanlı için felaket günlerinin başlaması, Türkçülük hareketini hızlandırmıştır. Türk ocağı 3 Temmuz 1911'de İT'nin kurulmuş olduğu Askeri Tıbbiye'de etkinliğe başlamıştır. 1910'da İstanbul'a dönen ve İT'nin Merkez-i Umumi üyesi olan Hüseyinzade Ali'nin Tıp profesörü olması, Yusuf Akçura'nın Harbiye Mektebinde siyasal tarih okutması da bu bağlamda ele alınabilir.⁴

Akçura'ya göre Türk'ün Tarifi şöyledir: Türkler dediğimiz zaman, etnografya, filoloji ve tarihle ilgisi olanların bazen “ Türk – Tatar”, bazen, “Türk – Tatar – Moğol” diye andıkları bir ırktan gelme, adetleri, dilleri birbirine pek yakın, tarihi hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin tamamını murad ediyoruz. Bu açıdan İranlı ve Avrupalı bazı yazarların ve onlara uyararak bazı Osmanlı yazarlarınının Tatar dedikleri Kazanlılar, Azerbaycanlılar... ilahiri (gibi) ile beraber, Kırgızlar, Yakutlar da “Türkler” tabirinin içinde demektir.⁵

Ziya Gökalp Türkçülük nedir sorusuna şu şekilde cevap vermektedir: Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir. O halde, Türkçülüğün mahiyetini anlamak için, evvelemirde

millet adı verilen zümrenin mahiyetini tayin etmek lazımdır. Türk köylüsü onu “dili dilime uyan, dini dinime uyan” diyerek tarif eder. Filhakika bir adam kanca müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü, insani şahsiyetimiz, bedenimizde

değil, ruhumuzdadır. Maddi meziyetlerimiz ırkımızdan geliyorsa, manevi meziyetlerimiz de, terbiyesini aldığımız cemiyetten geliyor... Türklüğe büyük hizmetler ifa etmiş olanlar varsa, nasıl olur da bu fedakar insanlara “Siz Türk değilsiniz” diyebiliriz. Filhakika, atalarda şecere aramak lazımdır, çünkü bütün meziyetleri sevki tabiye müstenid ve irsi olan hayvanlarda ırkın büyük bir ehemmiyeti vardır. İnsanlarda ise, ırkın içtimai hasletlere hiçbir tesiri olmadığı için, şecere aramak doğru değildir. Bunun aksini meslek ittihaz edersek, memleketimizdeki münevverlerin ve mücaridlerin birçoğunu feda etmek ikitza edecektir. Bu hal, caiz olmadığından “Türküm” diyen her ferdi Türk tanımaktan, yalnız Türklüğe hıyaneti görülenler varsa, cezalandırmaktan başka çare yoktur.⁶

Bu şekilde tarif edilen Türkçülüğün fikri ile Osmanlı'nın küllerinden yeni bir millet yeni bir devlet yaratıldı. Bu durum bu ideolojinin sağlam temellere ve toplumsal bir gerçekliğe karşılık geldiğinin en sağlam delillerinden biridir. Türkçülük milletleşme bilinci konusunda geç kalmış bir tebaanın ya da bir ümmetin bir ulus olma vatanlık olma projesinin öbür adı olarak da telakki edilebilir. Fakat yukarı paragraftaki özellikle son cümleye bakılır ise Bu ülkenin kurucusu Gazi Mustafa Kemal'in düşüncelerinin ve devrimlerinin mayasının nereden geldiğini ve nasıl bir şekil aldığını net olarak görmek mümkündür.

II - POZİTİVİZM

Genel olarak, modern bilimi temele alan, ona uygun düşen ve batıl inançları, metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları ya da formları olarak gören dünya görüşü. Francis Bacon, John Locke ve Isaac Newton tarafından savunulan bir görüş olarak, gözlemin önceliğini ve tümevarımsal genellemeye dayalı nedensel açıklamanın önemini vurgulayan bilgi teorisi anlayışı. Bilim felsefesinde, doğrudan doğruya empirik gelenek içinde yer alan ve gözlem ve deneyime dayanan pozitif bilgi lehine metafiziği metafiziksel spekülasyonu reddeden anlayış, öğretisi. Sosyal bilimler felsefesinde fenomenalizmin ontolojik görüşünü, yani bilginin olguları fetişleştirecek şekilde, sadece deneyim üzerine kurabileceğini görüşünü, doğa bilimlerinin yöntemlerinin sosyal fenomenlerle ilgili değişmez yasaları keşfetme amacıyla sosyal dünyaya uygulanması gerektiğini bildiren bilimsel yöntemin, bilimsel yöntemin birliği anlayışını; ve bilginin değeriyle ilgili normatif bildirimlerden ısrarla sakınmak gerektiğini, olguyla değer arasında

mutlak bir ayırım bulunduğunu öne süren değerden bağımsızlık tavrını benimseyen yaklaşım.⁷

Pozitivizmin Türkiye'ye girişi doğrudan felsefi bir kanalla olmamıştır. Edebiyat akımları, o devirdeki okullara konan pozitif bilim dersleri, doğrudan Fransızca tedrisat yapan okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı öğrenciler, eğitim kurumlarımıza gelen uzmanlar, bazı dernekler vs. aracılığıyla gerçekleşmiştir.⁸

Pozitivizmin taşıyıcılığını üstlenen özel bir dernekten söz edilemeyecekse de, üyeleri arasında pozitivizme yakınlık duyan bazı dernekler bu yönde işlev görmüşlerdir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti, pozitif filozoflarla ilgi kuran İbrahim Şinasi ve Mithat Paşa'ya destek oluşu ve bazı üyelerinin pozitif düşünceyi meydana getirecek eserler tercüme etmesiyle bu harekette yer alanlar arasındadır. Pozitivist düşüncenin ithalinde Batı'yla ilk ilişkilerin de önemi oldukça büyüktür. Bu düşüncenin Türkiye'ye gelmesinde ve yayılmasında şu isimlerin emeği bir hayli büyüktür: Mustafa Reşit Paşa, İbrahim Şinasi, Beşir Fuat, Ahmet Rıza, Salih Zeki, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Şuayb, Ziya Gökalp.⁹

Pozitivizmin İslam dünyasındaki ilk etkileri, bu akımın modern çağın en prestijli başarısı sayılan pozitif bilimle modern zihniyetin en temel fikirlerinden olan ilerlemeye yaptığı vurgudan kaynaklanmıştır. XIX. Yüzyıl pozitivizminin Müslüman ve Türk kültür coğrafyasındaki yansımaları elbette Batı'da olduğu gibi Aydınlanma çağı ve sanayi devriminin tarihsel bir devamı şeklinde kendini göstermiş değildir. Çünkü Müslüman dünyası bu tarihsel süreçlerin deneyimine sahip değildi. Batı dünyasını izlemeye ve modern akımlarla temas kurmaya çalışan bazı Müslüman aydınlar medeniyet bakımından “geri kalmışlık” larının sebebini bilimsel zihniyete sahip olmamaya bağladılar ve kendi coğrafyalarında pozitif bilimlere özgü metod ve anlayışların yerleşmesi için pozitivist felsefeyi yaymanın uygun bir yol olduğunu düşündüler. Dolayısıyla Avrupa kültürü için pozitivizm, aydınlanma felsefesinin sonuçlarından biri iken İslam coğrafyası için ilerleme ve kalkınma için bir hareket Noktası sayılmıştır. August Comte Osmanlı Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'ya pozitivist felsefenin benimsenmesi amacıyla yazdığı ünlü mektuptan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, adını pozitivist “ordre et progres (nizam ve terakki) sloganından ilham alarak koymasına kadar geçen sürede sistematik bir pozitivist akımın gelişmiş olduğundan söz etmek zordur. Beşir Fuad'ın, “tarik-i müsabet” dediği ve yalnızca “hakikati sabit olan şeyleri kabul” şeklinde tanımladığı pozitivizm yolundaki çabaları bu arada dikkat çeken girişim olmuştur. İsmail Fenni bu terimi “isbatiyye mezhebi, hakikiye mezhebi, felsefe-i hakikiye, felsefe-i ilmiye, tecrübe ile tahakkuk etmemiş olan her şeyi terk edenlerin mezhebi.” şeklinde tanımlayacaktır. I. meşrutiyet'in ilanını sağlayan Midhat Paşa'nın Fransız pozitivistleriyle teması bilinmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra pozitivist eğilimlere sahip düşünürlerden Ahmed Rıza'nın meclis başkanlığına getirilmesi, aynı eğilimlere katılan

Hüseyin Cahit ve Rıza Tevfik'in de milletvekili olarak meclise girmeleri İttihat ve Terakki'nin etkin olduğu politik iklim içinde gerçekleşmiştir. Zaman içinde Rıza Tevfik'in maarif nazırı olması ve darülfünunda felsefe hocalığı yapması örneğinde olduğu gibi pozitivist eğilimli bazı düşünürler eğitim alanında da nisbi bir etki uyandırmışlardır. Fransızca eğitim yapan, yabancı hocaların ders verdiği mekteplerle Avrupa'ya tahsile gönderilen öğrenciler pozitivist fikirlerin popüler hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Pozitivist eğilimleri taşıyan düşünürler içinde Ahmed Rıza, Auguste Comte ve Fransız pozitivizmine , Rıza Tevfik, Herbert Spencer ve John Stuart Mill'in fikirlerine ilgi duymuş, bu fikirleri nakletmeye, tanıtmaya ve yaymaya çalışmış, Emile Durkheim'i takip eden Ziya Gökalp ise özgünlüğe yönelen sosyoloji

ekolü kuramaya gayret etmiştir.10

Dönemin İslamcı düşünürlerinin “Kontçu” pozitivism karşısındaki tutumu ise İsmail Fenni’nin şu ifadeleriyle özetlenebilir: “ bir Müslüman felsefe-i hakikiye mesleğini kabul edemez. Çünkü diyaneten Cenab-ı Allah’ın, ruhun, alem-i ahretin vücudunu kabul ve tasdike mecburdur ve bu itikadı onun ne ulum-ı tabiyesi tahsil ne de usul-i tecrübiyyeyi hadisata tatbik etmesine hiçbir vecihle mani olamaz. Mantıksal pozitivismin Türk felsefe hayatına intikali ise üniversite reformu ardından Hans Reichenbach’ın İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi felsefe bölümünde ders vermeye başlamasıyla olmuştur.11

Bugün pek çok araştırmacı Atatürk’ün gerek yaşam tecrübesinde gerekse de yaptığı devrimlerden dolayı onu pozitivist olarak tanımlamakta yeni kurulan devletin temel ideolojisinin de pozitivist felsefe olduğunu söylemektedirler. Fakat bu konuda ciddi bir tartışma vardır. Atatürk ve kadrosunun bilimlere değer verdiği için mi pozitivist sayıldığı ya da pozitivist olduğu için mi bilimlere önem verdiği henüz çözülememiştir. Fakat Atatürk’ün pozitivist olmadığına dair iddialar daha kuvvetlidir. Özellikle İslamcı çevrelerden gelen Atatürk dini yok etti ve bunun nedeni pozitivist olmasıydı gibi eleştiriler gerçeği yansıtmamakta kara propagandaya alet edilmiş kimi bilgi nüveleri olarak kabul edilmesi daha uygundur.

III - MATERYALİZM

Materyalizm, varlık veya gerçeklik hakkında bir görüştür. Bu görüşe göre var olan veya gerçek olan sadece maddedir. Madde evrenin asli veya kurucu unsurudur. Sadece duyularla algılanabilen varlıklar, süreçler veya muhtevalar vardır ve gerçektirler. Evren; zeka gaye ve nihai sebepler tarafından yönetilmez veya yönlendirilmez. Bu görüşe göre her şeyin kesin sebebi, maddi süreçler veya varlıklardır. Zihinsel varlıkların, süreçlerin veya olayların yegane sebebi maddedir. Doğüstü hiçbir şey var değildir. Zihinsel hiçbir şey var değildir. Materyalizm, her şeyin madde yahut hiç değilse maddi olduğunu iddia edenlerin görüşüdür. Materyalistler her zaman fikrin tezahürlerini, madde ve maddenin hareketiyle

izah etmeye çalışmışlardır. Eski atomculuk mezhebine dahil olanlardan yeni materyalistlere kadar bu görüşün esası değişmemiştir. Duyum, fikir, en yüksek idrakler, az çok rakik bir maddenin hareketinden, organsal görevlerinden ve sınırların hepsinin titreşimlerinden ibarettir. Materyalistler, ruhun varlığını inkar ettikleri gibi doğal olarak Allah’ı da inkar ederler.12

Klasik materyalizmin Türkiye’ye girişinin doğrudan doğruya felsefi yolla olduğu söylenemez. Üzerinde durulan dönemde bazı eserlerin çevirilerinin yapılması, eğitim kurumlarında pozitif felsefe anlayışına yol açacak bilgilerin işlenmesine yer verilmesi, özellikle II. Meşrutiyet’in ilanı ile elde edilen fikir serbestliği ile birlikte birçok dergi, gazete ve mecmuaların yayımlanması vs. gibi hususların, bu felsefe anlayışının Türkiye’ye girişinde ve yayılışında önemli rol oynadıkları söylenebilir.13

Bu akımın Türkiye'ye gelmesinde en önemli rolü oynayan düşünürler: Hoca Tahsin Efendi, Ahmet Mithat Efendi, Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Edhem Necdet, Celal Nuri İleri'dir.

Batı dünyasıyla yoğun bir ilişki içine giren Osmanlı devletinde XIX. yüzyıl materyalistlerinin büyük tesirleri olmuş, eserleri tercüme edilerek belli başlı eğitim kurumlarında okutulmuştur. Viktor Hügo, Beşer, Volter ve İntikad gibi ve çeşitli makaleleriyle Beşir Fuad, muhtelif çevirileri ve Felsefe Mecmuasındaki yazılarıyla Baha Tevfik, Tarih-i İstikbal adlı eseri başta olmak üzere, çeşitli tercüme ve telifleriyle Celal Nuri, İctihad dergisindeki fizyoloji ve biyoloji muhtevalı materyalist yazılarıyla Abdullah Cevdet, Tarih-i Kadim adlı şiiriyle Tevfik Fikret gibi düşünce adamları, Bücher ve Haeckel başta olmak üzere bazı materyalist ve pozitivist yazarların görüşlerini Osmanlı Devletine taşıyan kişiler olmuştur. Bunlar, İslam dünyasının, içinde bulunduğu sıkıntıları aşması için materyalist felsefeyle özdeş gördükleri bilime sarılmasının gerekliliğinden bahsetmişlerdir. 14

XIX. ve XX. Yüzyıllarda batılı materyalist etkilerle İslam dünyasında yeşermeye çalışan maddeci düşünce çağdaş fizik, kimya ve biyolojideki gelişmelerle birlikte kabuğuna çekilmek zorunda kalmıştır. Din karşıtı olarak yaşatılmaya çalışılan Müslümanların geleneğine, kültürüne, örf ve adetlerine karşı yargılayıcı, uyarlamacı ve indirgemeci bazı maddeci düşünceler de ideolojik saplantıların ötesine gitmemektedir. 15

Özellikle din fikrine mugayir fikirleri olduğu için ve hatta dini, kitabı, tanrıyı yok saydığı için materyalist düşünceye sahip olmak ateş topunu avuçlamakla eşdeğerdir. O sebeple bizim ülkemiz de dahil olmak üzere bu tür düşüncelerle sağlıklı, dingin ve sürekli bir mücadele verilir.

SONUÇ

Osmanlı akımlarını incelediğimiz bu bölümü cumhuriyeti kuran kadronun düşünce arka planını oluşturduğunu düşündüğümüz fikirleri yazmaya çalıştık. Türkçülük yeni kurulacak devlete oksijen olmuş ve bu devletin temel dayanak felsefesi haline gelmiştir. Bütün bir Türk Milleti oluşturma projesi buradan ileri gelir. Yüzyıllarca büyük bir imparatorlukta kendini asli unsur olarak gören ve bu durumun rahatlığıyla atalete kapılan bir millet bu düşünceyle yeniden varlığının farkına varmıştır. Yunanistan'ın yaklaşık bir yüzyıl önce yaptığı bu milli bilinçlenme dönemi konusuna da geç kalarak ulaştığımızdır. Günümüze kadar etkisini ulaştıran Türkçülük akımı Turancılıktan tamamen uzaklaşarak yeni bir hal ve daha mantıklı tutarlı bir görüntü almıştır. Fakat Türkçülük teorisini geliştirenler ve milli unsurlara yoğun ilgi duyanların neredeyse hiçbiri bugün Türkiye sınırları içine dahil olan bölgelerden gelmemişlerdir. Bu durum Milliyetçilik fikrimizin oluşması bakımından dikkatle incelenmeye degecek bir konudur. Pozitivizm, cumhuriyeti kuran kadronun dünya görüşü olarak lanse edilmektedir. Devrimler ve pozitivism ilkesi arasında bağlantı

olsa da bunun tam anlamıyla öyle olduğunu düşünmek zordur. Materyalizm ise bugün Türkiye’de mücadele edilmesi gereken bir tehlike olarak telakki edilmeye devam ediyor.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Mehmet, Materyalizmin Türkiye’ye Girişi, Elis Yayınları, ANKARA, 2005.

AKÇURA, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Lotus Yayınevi, ANKARA, 2005.

AKÇURA, Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İSTANBUL, 2008.

CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Terimler Sözlüğü, Paradigma Yayınları, 2. Baskı, İSTANBUL, 2003.

GÖKALP, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Varlık Yayınları, 9.Baskı, İSTANBUL, 1972.

KORLAELÇİ, Murtaza, Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi, Hece Yayınları, 2. Basım, ANKARA, 2002.

MARDİN, Şerif, İdeoloji, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İSTANBUL,2004.

BİLİM VE ÜTOPIYA DERGİSİ, Yıl: 14, Sayı: 159.

SOSYAL BİLİMLER EL SÖZLÜĞÜ, (ed. Erhan Arda), Alfa Yayınları, İSTANBUL, 2003.

TÜRKİYE TARİHİ, (ed. Sina Akşin), c.4, Cem Yayınları, 7.Basım, İSTANBUL, 2002.

TANZİMAT VE MEŞRUTİYET'İN BİRİKİMİ, c.1, İletişim Yayınları, 8.Baskı, İSTANBUL, 2009.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876 -1938, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, İSTANBUL, 2009.

TDV. İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, C.28, TDV. Neşriyat, ANKARA, 2003.

TDV. İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, C.34, TDV.Neşriyat, İSTANBUL, 2007.

Mehmet Erdoğan